

М.І. КОСТОМАРОВ ЯК ВИКЛАДАЧ І ПЕДАГОГ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Період оновлення сучасної педагогічної освіти супроводжується зростанням інтересу до історії, культури, духовних витоків народу. Змінюються підходи до освіти та соціокультурної політики в цілому, що спонукає педагогів і науковців України до ґрунтовного вивчення і творчого використання спадщини вітчизняних педагогів минулого. Згідно з думкою провідного дослідника у галузі історії освіти і педагогічного знання академіка О. Сухомлинської, творча біографія педагога, на основі якої можна висвітлити загально педагогічний досвід того чи іншого періоду, є окремим предметом історико-педагогічного дослідження [18, 20].

В історії вітчизняної педагогічної думки ХІХ ст. одне з чільних місць займає спадщина Миколи Івановича Костомарова (1817-1885). Він зробив значний внесок у розвиток української культури та освіти у період просвітництва, який, згідно з періодизацією розгортання історико-педагогічного процесу в українських землях, розробленою у 2003 р. О. Сухомлинською, охоплює час від ХІХ ст. до 1905 р. [17, 65].

М. Костомаров найбільш знаний як історик, літератор, етнограф. Один з небагатьох, про кого писали сучасники, один із тих, які були визнані кращими ще за життя. Думки, висловлені М. Костомаровим, щодо історії привертали увагу науковців ХІХ ст., зокрема В. Антоновича, М. Грушевського, В. Данілова, І. Житецького, В. Науменка. Окремі з дослідників у своїх розвідках торкалися його просвітницької діяльності, розглядали загальні погляди вченого на освіту. О. Багалій, Є. Бобров, О. Попов, І. Ремезов, В. Селевський, Н. Стороженко присвячували свої публікації саме педагогічній та викладацькій діяльності М. Костомарова. Багатогранність особистості мислителя, народницький напрямок його праць, а також окремі аспекти історико-літературної діяльності вченого висвітлено у студіях істориків-дослідників ХХ ст. В. Замлінського, А. Іванко, А. Малашевича, Ю. Пінчука, В. Скуратівського, В. Смоля, Т. Чалої, В. Яніва. Нашу увагу привернули також дослідження сучасних науковців Р. Еймонтової, Я. Козачка, О. Любара, Н. Побірченко, у яких висвітлюються деякі аспекти просвітницької діяльності М. Костомарова, схарактеризовано його загально-педагогічні погляди на освітні процеси в Україні ХІХ ст.

Історико-педагогічна наука потребує зростання історико-педагогічних біографічних розвідок, які дають змогу розширити історію педагогіки крізь наукові біографії її творців. Історико-педагогічне дослідження особистості педагога, на думку сучасного вченого Н. Дічек, можна віднести до наукової біографії, яка вимагає додержання хронологічного опису подій, безумовного використання документів та історичних фактів, висвітлення життя діяча у взаємозв'язку з суспільним життям та історичною епохою, з'ясування й аналізу впливу особи на науку, в сфері якої вона діяла, встановлення історично виваженої оцінки творчого внеску освітнього діяча. Проведення історико-

біографічного дослідження доцільно починати з вибору педагогічної персоналії, визначення мети й завдань роботи. Наступним кроком, на думку вченої, є пошук і встановлення найширшої джерельної бази, що завершується її аналізом. На основі цих емпіричних даних визначається коло історичних фактів, які стосуються особи й особливостей її педагогічної або освітньої діяльності. Методом ретроспективного аналізу й відбором фактологічного матеріалу встановлюється об'єктивна картина життєдіяльності, виокремлюються реальні й суб'єктивні дані, що дає змогу звільнитися від фальсифікацій як прямих, так і побічних джерел, оцінити значення певних педагогічних подій для особи та її ставлення до них [8, 17-18].

Істотною складовою початкової, тобто емпіричної, стадії біографічного дослідження є процес пошуку максимальної сукупності прямих і суміжних джерел. До історичних джерел, які відіграють важливу роль у створенні наукової біографії М. Костомарова, поряд з іншими, відносимо мемуарні видання: ті, що належать його перу і побачили світ за його життя, зокрема значна за обсягом «Автобіографія», а також спомини про вченого його сучасників – друзів та учнів, опубліковані пізніше.

Історики, педагоги, публіцисти традиційно використовують «Автобіографію» М. Костомарова для визначення його наукових пріоритетів, громадської позиції та педагогічних поглядів. Однак мемуарна спадщина сучасників, присвячена саме педагогічній та викладацькій діяльності вченого, не була предметом окремого дослідження. Ця обставина, а також зростаючий інтерес до педагогічної творчості активного учасника національно-культурного руху ХІХ ст. в Україні, яким був М. Костомаров, зумовили мету статті.

Як стверджує сучасний український дослідник-історик М. Наєнко, на рубежі ХVІІІ-ХІХ ст. мемуаристика стає популярним жанром творчості; тому інтерес до зазначеного жанру набув поширення серед масового читача [12, 18]. У періодиці того історичного періоду надруковано чимало статей-спогадів про минуле, написаних учасниками чи сучасниками певних подій, містяться розлогі портрети-характеристики відомих тоді осіб, які відігравали роль в історії країни.

Хоча характерними рисами мемуарів є суб'єктивність, зумовлена соціальними чи політичними позиціями авторів, а також обмеженістю їхнього індивідуального досвіду, можна погодитись з думкою вчених-істориків, що мемуари є надзвичайно цінним історичним джерелом.

Варто відзначити, що мемуари сучасників, на нашу думку, поряд з архівними документами та «Автобіографією» є суттєвою, важливою складовою джерельної бази досліджень, присвячених освітньо-педагогічній спадщині М. Костомарова, що дає змогу глибше осягнути внутрішній світ особи і ґрунтовніше розкрити сутність його науково-педагогічних ідей.

Погляд на значення споминів для історичної науки висловив сучасник вченого, історик, український та російський письменник Д. Мордовцев. На його думку, мемуари є живим історичним матеріалом. Він вважав: «історія багатша і достовірніша, якщо в її користуванні живі джерела» [11, 617].

Спогади сучасників про М. Костомарова хронологічно охоплюють і

дають уявлення про період життя вченого починаючи з 1843 і до 1885 року. У таких публікаціях зустрічаємо опис характерних рис Костомарова-вчителя, Костомарова-лектора, Костомарова-викладача, Костомарова-історика (за художність викладу наукових розвідок з історії сучасник Н. Подорожний визначив М. Костомарова як історика-художника), Костомарова-просвітителя, а також і особливості його вдачі як порадирика та вірного товариша своїх рідних і друзів, невтомного науковця, який до кінця життя був відданий науці.

Педагогічну діяльність М. Костомаров розпочав у 1844 р. викладачем Рівненської гімназії. Це був типовий середній навчальний заклад для хлопчиків, в якому він обіймав посаду старшого вчителя історії. В архівних документах віднаходимо спогади про М. Костомарова-вчителя його колеги К. Яновського, який викладав у Рівненській гімназії у ті ж роки математику. Характеризуючи його, автор вказує, що «Микола Іванович не був схожий на інших вчителів історії: своєю палкою, живою та ясною мовою він захоплював учнів, не дивлячись на те, що викладав свій предмет значно ширше, ніж в підручниках того часу» [20, 1-2].

К. Яновський стверджує, що М. Костомаров був дуже вимогливий до якості знань і «за найменшу помилку у відповіді на запропоноване запитання він у більшості випадків ставив учневі оцінку «0», водночас за одну позитивну відповідь – дві оцінки «5» [20, 3]. На опитування учнів педагог витрачав півгодини кожного уроку (у той час на один урок відводили 1 год. 30 хв). За вказаний час Микола Іванович встигав перепитати більшу частину вихованців, тому всі вони старанно готувалися до відповідей на запитання стосовно вивченого матеріалу з історії. Таким чином, відзначає автор спогадів, він досягав своїм викладанням блискучих результатів: під час іспитів його учні чудово відповідали на екзаменаційні питання, що пропонувалися, а також вміло передавали хід історичних подій прекрасною зв'язною мовою [20, 4].

Пізніше М. Костомаров в «Автобіографії», згадуючи вчителя математики К. Яновського, пише що був у товариських стосунках з ним [9, 465]. Це дає змогу припустити, що вищезгаданий мемуарист добре знав колегу, тому його спогади можуть слугувати цінним історичним джерелом.

Не менш вагомий матеріал містить мемуарний твір відомого російського художника-передвижника М. Ге «Київська перша гімназія в сорокові роковини» [7]. Як колишній учень гімназії, автор описує умови, у яких навчалися вихованці, характер і зміст їхніх занять, своєрідність відпочинку. Значну частину споминів присвячено викладачам гімназії, розповідається про їхній стиль ведення уроків, ставлення до учнів тощо. У цій публікації міститься також відгук про М. Костомарова, який на той час читав у гімназії російську історію. «Микола Іванович Костомаров, – пише М. Ге, – був найулюбленішим вчителем усіх гімназистів. Не було жодного учня, котрий не слухав би його розповідей з російської історії» [7, 59]. Колишній учень особливо наголошував на досконалості знань історика, на тому, якими цікавими були уроки. М. Ге називає уроки «духовним святом». Далі він пише, що Миколу Івановича любили і поважали, тому «вчилися в нього з захопленням і радістю» [7, 58].

М. Ге зауважував, що такі ж позитивні враження в учнів М. Костомаров

викликав, викладаючи у Київському жіночому Зразковому пансіоні Де-Мельян, в якому навчалась майбутня дружина художника. Вона пізніше й переказала свої спомини про Костомарова-учителя [7, 60].

Штрих до портрету Костомарова-педагога знаходимо також у мемуарах В. Мордовцевої (дочки одного з приятелів М. Костомарова, яка з дитинства була знайома зі вченим). Розповідаючи про мотиви виникнення взаємної симпатії між А. Костомаровою (тоді Крагельською) і М. Костомаровим, вона писала: «Спочатку вона (Аліна – О.Д.) зацікавила його, як непересічна учениця, а вона зацікавилась ним, як блискучим викладачем» [13, 99].

Далі у її спогадах міститься також матеріал, який дає можливість розширити уявлення про М. Костомарова – університетського викладача і лектора. «Як професор, – згадує В. Мордовцева, – він чарував і захоплював слухачів своєю блискучою, палкою мовою. Ерудиція його була величезна, завдяки його надзвичайній пам'яті, яка дивувала всіх. Він пам'ятав суцільні сторінки з прочитаного – все і серйозне, й незначне до найменших подробиць. Він умів признаватися у своїх помилках, на що небагато людей здатні» [13, 80].

Не менш вражаючою є її розповідь про те, що М. Костомарову було притаманне дорогоцінне уміння просто, щиро й по-дружньому ставитися до людей взагалі і особливо до дітей. Коли Віра була ще дівчинкою, він зі щирою радістю слухав її розповіді про історичні події, він був невідомо щасливим у ці хвилини і вигукував: «От так історик! Молодець, Вірочко! Та ти коли-небудь мене «за пояс заткнеш!»» [13, 94].

Спогади В. Мордовцевої містять також відомості про оточення вченого, зокрема про Н. Білозерську. Вона схарактеризована як видатна, інтелігентна жінка, що мала великі знання, відвідувала костомаровські «вівторки»¹, була літературним секретарем М. Костомарова [13, 100]. Доповнимо, що Н. Білозерська була також перекладачем, педагогом, автором творів на історичні теми, журналісткою. З М. Костомаровим познайомилася в 1857 р. у Санкт-Петербурзі, була його другом та соратницею до кінця життя [16, 49-50].

У щомісячному історичному журналі «Русская старина» за 1886 р., який виходив у Санкт-Петербурзі, віднаходимо спогади Н. Білозерської про М. Костомарова, датовані 1885 р. [2, 3, 4]. Хронологічно згадані мемуари охоплюють період життя вченого від 1857 до 1875 року. На думку авторки, для вченого «це був період найбільшого розвитку його таланту та науково-літературної діяльності» [2, 609].

Кілька років зазначеного періоду, а саме 1859-1862 рр., М. Костомаров присвятив викладацькій діяльності у Санкт-Петербурзькому університеті. Зі спогадів можна дізнатися про умови, у яких викладав професор, про захоплення студентів його лекціями, про його успіхи у викладанні історії. Мемуарний твір передає також деякі педагогічні погляди вченого. Н. Білозерська запевняла, що

¹ Костомаровські «вівторки» – дні, визначені М. Костомаровим для відвідування його дому у Санкт-Петербурзі. Це були культурні вечори, що проводилися з 1859 р. На них обговорювалися різноманітні питання науки, творчості, політичного і громадського життя країни. «Вівторки» відвідували відомі вчені, поети, прозаїки, художники, скульптори, артисти, студенти, навіть особи, що поверталися із заслання та в'язниць.

М. Костомарова ніколи не полишало зацікавлення станом освіти, діяльністю народних шкіл, практикою навчання взагалі. «Микола Іванович, – звертає увагу читачів авторка, – був прихильником класичної освіти², вважав за необхідне ґрунтовне знайомство учнів із старогрецькою та латинською літературою. Але його не влаштовував метод викладання, який ґрунтувався виключно на товкмаченні ґраматичних форм, а також кількість марно використаних на це годин, що шкодило іншим знанням» [4, 620].

Суттєвим для усвідомлення педагогічних поглядів М. Костомарова на зміст шкільної освіти є зауваження Н. Білозерської про його ставлення до профілювання навчання. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. з огляду на розвиток науки, Міністерством народної освіти було прийнято рішення розширити спектр середньої загальноосвітньої підготовки, виокремивши заклади класичного чи реального характеру навчання. При обговоренні цього питання у Державній раді більшість членів її зійшлася на компромісі: у половині всіх існуючих гімназій має викладатися одна латинська мова, у чверті – латинська і грецька мови, ще чверть становитимуть реальні гімназії, де не викладатимуть класичні мови, а поглиблено вивчатимуть природознавчі та технічні дисципліни. Згодом за статутом 19 листопада 1864 р. було офіційно відкрито такі середні загальноосвітні заклади: гімназії з двома класичними мовами, гімназії з однією латинською мовою та реальні гімназії [15, 313]. «Для Костомарова було не зрозумілим, – пише Н.О. Білозерська, – розподіл гімназії на класичну і реальну; він вбачав в цьому неминуче насильство над здібностями дітей, через різні практичні міркування, через особисті уподобання батьків» [4, 620]. На думку педагога, найбільш раціональним за умов російської дійсності було б влаштування так званих Уварівських³ гімназій, які мали б давати загальну середню освіту. З тексту мемуарів стає зрозумілим, що М. Костомаров за світоглядними принципами був ідеалістом, його не влаштовувало практичне спрямування шкільної освіти, у якій він убачав зниження загального розвитку учнів. Вчений переймався тим, що зовсім мало звертали увагу на розповсюдження філософських знань серед молоді [4, 620], які він високо цінував, бо вважав їх джерелом інтелектуального зростання.

Характеризуючи М. Костомарова як особистість, Н. Білозерська зауважувала, що він був «неймовірно працездатний, талановитий, справедливий навіть до своїх ворогів, не визнавав насильства, був глибоко релігійною людиною, і

² Класичну середню освіту в Росії ХІХ ст. надавали гімназії, які за статутом 1828 р. були перетворені в середні загальноосвітні заклади. Навчальні плани гімназій включали поряд із російською словесністю, логікою, Законом Божим, математикою, географією і статистикою, історією, фізикою, краснописом, кресленням та малюванням, поглиблене вивчення латинської, грецької (не в усіх гімназіях), німецької та французької мов. Важливої уваги надавали вихованню аристократизму, гарних манер поведінки, дотриманню гігієни та зміцненню здоров'я.

³ Уваров Сергій Семенович (1786-1855) – з 1818 по 1855 роки президент Петербурзької Академії наук, з 1833 по 1849 роки – міністр народної освіти. Вважається засновником системи класичної освіти в Росії. За його ініціативою навчальні плани гімназій відповідали призначенню середньої школи, тобто слугували перехідним етапом від початкової до вищої освіти і одночасно забезпечували своїм випускникам достатню підготовку для вступу на державну службу, або в спеціальні чи вищі навчальні заклади.

відчував неабияку симпатію до простого малоруського народу» [4, 617-619].

У періодиці XIX ст. зустрічається чимало творів мемуарного жанру, присвячених життю і творчості М. Костомарова. У них розкриваються якості його характеру, манера поведінки, суспільні, побутові умови, за яких він жив і творив. Так видатний український письменник та історик, один з його приятелів, П. Куліш, з яким М. Костомаров підтримував тісні творчі і дружні стосунки, а також подорожував, полемізував усно й у пресі, у своїх «Спогадах», опублікованих у двотижневому віснику «Новь» (1885), писав: «Володіючи рідкісним даром слова і пам'яттю, він був моїм професором, – моїм і моїх товаришів» [10, 62].

Розповідаючи у спогадах про захоплення М. Костомарова українською піснею, українськими традиціями, українською місцевістю, українською мовою, яку вивчав серед простого люду, так би мовити «з вуст», П. Куліш згадує про величезну повагу Миколи Івановича до шевченківського слова, що збудило у ньому українського лірика і драматурга. Важливими є рядки, у яких розкриваються сподівання двох друзів на кращу долю для народу. П. Куліш писав: «...ми з ним будували систему звільнення селян шляхом просвічення народу у вільних від міністерського втручання школах, які слід влаштовувати у панських маєтках, з метою примирення з ображеними у часи Катерини меншими братами» [10, 67]. Обоє були переконані, – згадує автор спогадів, – що кожна освічена людина має прагнути створити власну школу грамотності, ремісничої і землеробської культури для просвічення простого люду [10, 67].

Неодноразово вказуючи на геніальність М. Костомарова, на його талант історика, етнографа, літератора, П. Куліш завершує спомини фразою, у якій відображає свою повагу до вченого: «...ми з гордістю поміщаємо його (М. Костомарова – О.Д.) в пантеоні наших талановитих співвітчизників, поруч з Гоголем та Шевченком» [10, 74].

Слушною є характеристика М. Костомарова як професора в мемуарах українського філолога Г. Вашкевича, який у 50-х роках XIX ст., навчаючись у Санкт-Петербурзькому імператорському університеті, був одним із слухачів лекцій вченого.

Автор спогадів знайомить читача з умовами, у яких викладав історик. Це була «велика університетська зала, переповнена слухачами, у якій панувала безумовна тиша». Г. Вашкевич описує манеру читання лекційного матеріалу М. Костомаровим так: «...зазвичай читав стоячи, схрестивши руки на грудях, без найменшого натяку на ораторські прийоми, зовсім спокійно і повільно, наче диктуючи» [6, 36].

Зі слів мемуариста, цікаві, «правильні» лекції М. Костомарова привертали увагу слухачів різного віку, статі, статку, будь-якого звання, будь-якої спеціальності. Г. Вашкевич зазначав позитивне ставлення молоді до педагога, він зауважував, що «Микола Іванович користувався безмежною симпатією, викликаною не лише його талантом та знаннями з історії, а й відкритістю, що відчувалася в кожному його слові» [6, 42].

Суб'єктивний характер має спомин Г. Вашкевича про диспут⁴ М. Костомарова з російським істориком і письменником, професором Московського університету, академіком М. Погодіним. Публічна наукова дискусія виникла через неузгодження думок двох істориків щодо походження давньої Русі. Проходив диспут 19 березня 1860 р. у Санкт-Петербурзі. Г. Вашкевич розкрив дискусію лише частково. Автор спогадів запевняє, що більшість слухачів підтримувала Миколу Івановича. Хоча з Москви також приїхали вчені, журналісти, студенти для підтримки М. Погодіна, «кафедра М. Костомарова була густо оточена слухачами, «облягли, мов бджоли матку» – пише український літератор [6, 38].

Г. Вашкевич схарактеризував атмосферу, що панувала в університетській залі під час дискусії: «Диспут пройшов мирно. У голосі Погодіна відчувалося стримане роздратування, а його опонент тримався у повному спокої. Крім диспутантів, у залі навряд чи можна було нарахувати десять знавців, які б розуміли всю тонкість аргументації обох опонентів, яка у більшості випадків проводила філологічні екскурсії в галузь литовської мови та її граматики. Публіка ловила загальний зміст і аплодувала вдалим висловлюванням» [6, 39].

Мемуаристика, як й інші джерела, зокрема «Автобіографія» М. Костомарова, підтверджує факт збору в результаті диспуту понад двох тисяч рублів на користь бідних студентів. Саме ця причина і підштовхнула М. Костомарова прийняти виклик М. Погодіна і взяти участь в ідейному зіткненні.

У спогадах Г. Вашкевич передав враження М. Костомарова від дискусії, він писав: «До власної гіпотези Микола Іванович, звісно, ставився серйозно, а до форми її публічного захисту, він ставився зі звичайним гумором» [6, 39].

На сторінках мемуарів український письменник звертає увагу читача на особливості характеру М. Костомарова, на його вперту наполегливість на шляху до завершення справи, що ґрунтувалася на переконанні в її справедливості. Він акцентує увагу на його вмінні вислухати будь-яку думку з будь-якого предмету, на його терпимості до чужих заперечень, на його вмінні легко визнавати власну помилку. Проте, вказує й на недоліки Миколи

⁴ Диспут М. Костомарова з М. Погодіним – публічна наукова дискусія щодо походження давньої Русі. У 1860 р. у часописі «Современник» було надруковано статтю М. Костомарова «Начало Руси». Вона викликала заперечення у російського історика М. Погодіна, який ніяк не міг примиритися з тим, що М. Костомаров наважився спростувати теорію про норманське походження давньоруської держави. Прибувши до Санкт-Петербурга і зустрівши М. Костомарова в бібліотеці, М. Погодін запропонував йому провести публічний диспут з цього питання. Диспут відбувся 19 березня 1860 р. Кожний з учасників залишився при своїй думці, хоча більшість публіки і преса схилилися на бік М. Костомарова та його припущення про походження перших російських князів з прибалтійських слов'ян. Таке міркування мало позитивне значення. Воно було альтернативним до поширеного (і визнаного єдино правильним) судження про норманське походження російських князів. Власне кажучи, ні М. Погодін, ні М. Костомаров не були абсолютно праві, але після прочитання літописів М. Костомаров дійшов висновку, що історія прикликання князів є не що інше, як легенда, котра ґрунтується на поглядах, які корінням сягають у міфічний, казковий світ. Теорія М. Костомарова про походження Русі з литовського світу доводила норманістам, що походження наших князів і їхніх дружин ще з більшою вірогідністю, ніж зі Скандинавії, можна виводити з інших земель. Таким чином вона підривала авторитет думок, що до того часу були визнані незаперечними і занесені до підручників як безсумнівна істина (Пояснення виписано з енциклопедичного довідника В. Смолія) [17].

Івановича, якого важко було переконати відмовитись від справи чи думки задля яких-небудь сторонніх міркувань, що, власне, і вирішило його долю професора у 1862 р., коли М. Костомаров відмовився припинити публічні лекції на підтримку відомого професора Петербурзького університету П.Павлова, який був засуджений та висланий до м. Ветлуги.

Вражаючим є спогад Г. Вашкевича про поховання М. Костомарова: «Пам'ятаю, як хтось сказав з приводу того, що відбувалося навколо, що ніякий на світі спадок не може викликати такої палкої любові та щирої вдячності від наступників, як людська думка, що запала в душу, і збуджене людське почуття» [6, 42].

«Дорогого нашого учителя не стало» – так писав у своїх спогадах про М. Костомарова, про останній день життя вченого, український громадський діяч, педагог В. Беренштам [5, 236]. Він часто відвідував Миколу Івановича на початку 80-х років, спілкувався з ним і з симпатією згадував про нього. У своїх мемуарах В. Беренштам захоплювався міццю його духу, феноменальною пам'яттю вченого, вражаючими знаннями народної поезії слов'ян, вмінням легко відмовитись від хибної думки, якщо цього вимагала істина. Привертають увагу рядки спогадів, у яких В. Беренштам розповідає про захоплення М. Костомарова українською мовою, про хвилювання вченого з приводу української літератури: «Українська література завжди залишалася близькою, улюбленою для постарілого Ієремії Галки (автор ужив літературний псевдонім вченого – О.Д.). Українська література, на його погляд, має служити народові, тому сюжети для неї слід черпати з народного життя, виклад має бути доступним для народу. Такий погляд він завжди застосовував, оцінюючи українські твори» [5, 225].

Не менш суттєвим видається спогад про те, що М. Костомаров як історик «кілька разів висловлював намір написати популярну історію України для народу по-малоруськи» [5, 227]. В. Беренштам вважав, що основною ідеєю діяльності Миколи Івановича було прагнення кращого життя народу, засобом досягнення якого, на думку М. Костомарова, є «...широке просвічення народу і високий рівень освіти в інтелігентному класі. Знання – запорука кращого майбутнього і будь-якого прогресу... – ось ідеї і думки, які неодноразово висловлював мені Микола Іванович і які проступали в усіх його твердженнях» [5, 229].

У спогадах В. Беренштама привертають увагу рядки, що відображають ставлення М. Костомарова до молодого покоління: «З радістю вітав він за два місяці до своєї смерті двох молодих учених, праці яких були присвячені дослідженню української давнини, він із захопленням розповідав мені, – згадує автор, – про праці цих молодих людей, про їх талант. До кінця свого життя, Микола Іванович завжди близько сприймав до серця все, що стосувалося молодого покоління, – на нього він покладав усі свої сподівання,... був переконаний, що наша молодь легко піддається впливу і толерантна до чужих думок та побажань, якщо до неї ставитися щиро і прямо» [5, 231].

Великий інтерес становлять для нас мемуарні твори учнів М. Костомарова, які неодноразово слухали лекції педагога. Так, один із них Н. Подорожний,

який знав вченого з 1859 р., писав: «Слава його і як історика, і як професора, росла тоді не днями, а годинами. Кількість слухачів його лекцій зростає настільки, що прийшлося їх читати в актовій університетській залі. Мені неодноразово доводилось бути слухачем цих лекцій, на яких, незважаючи на досить переконливі розміри зали, не тільки важко було знайти собі місце, але було важко дихати від великої кількості публіки» [14, 23]. По-особливому змальована автором манера читання М. Костомаровим лекцій: «Неначе тепер чую його промову – не голосну, але дуже виразну, не квапливу, спокійну, без найменшої претензії на афектацію, але таку, що змістом своїм привертає увагу, а жвавістю викладу – глибоко захоплює серця слухачів» [14, 23].

Ще один учень М. Костомарова Л. Пантелеев на сторінках «Спогадів» розкрив особливості суспільно-політичного життя царської Росії у 60-70-і рр. XIX ст., настрої різних груп професури, студентської молоді, окреслив деякі сторони навчального процесу тодішніх університетів. Не проминув описом і лекції М. Костомарова. Схарактеризував їх зміст, особливості та своєрідність, змалював манеру читання лекцій. Зокрема Л. Пантелеев писав: «...надзвичайне вміння розміщати (структурувати – О.Д.) матеріал, підкріплювати і змалювати свою думку характерними цитатами з літописів чи документів, невідоме мистецтво передавати слова сучасників їх тоном, надавали викладу особливої гостроти й інтересу; ми чули часом владну промову боярина, часом щирі слова простолюдина, – все це настільки захоплювало слухачів, що на лекціях Миколи Івановича можна було чути, як муха летить; годинна лекція проходила як десять хвилин» [9, 192].

Окремі риси характеру та якості особи вченого знайшли відображення у спогадах російської художниці К. Юнге. Вона приятелювала з М. Костомаровим, захоплювалася його талантом історика та викладача. «Його різнобічна освіченість, його дивовижна сором'язливість, правдивість, – писала про Миколу Івановича авторка, – його тепле ставлення до людей, чуйність до всього доброго та прекрасного, мальовничість його мови, здібність переходити від серйозних наукових розмов до дитячої веселості, все у ньому пробуджувало в мені почуття палкого захоплення» [19, 221-222]. Художньо та незрівнянно описала К. Юнге вміння вченого вести наукові дискусії, бесіди, які не проходили без останку, які завжди навчали чогось, після яких було над чим замислитися, про що подумати: «Микола Іванович вислуховував кожного, вислуховував до кінця, намагався у словах суперечника відшукати не слабкі сторони, до яких можна придертися, а будь-який вияв істини; коли він (супротивник – О.Д.) суперечив, він (Костомаров – О.Д.) не залишав жодного із наймізерніших доказів супротивника без відповіді; він не прагнув перемогти суперечку, а чогось домогтися, і ніщо не здавалося йому дріб'язковим, що могло підвести до роз'яснення істини» [19, 225]. Будучи колишньою слухачкою Костомарівських лекцій в університеті, К. Юнге у спогадах описує умови, у яких працював педагог, своєрідність його лекцій, розкриває викладацький талант вченого. Зокрема привертають увагу рядки, які дають уявлення про методику викладання ним історії в університеті: «Костомаров не читав, не викладав, а просто бесідував, доводив свою думку... Вам здавалося, що він сам,

перед вами, переконався у тому, що казав... Він не давав готових висновків, він досліджував з вами, – і висновки самі склалися у вашому розумі і ставали вашими власними» [19, 217]. Характеризуючи М. Костомарова як викладача, К. Юнге зауважувала, що вчений засуджував професорів, які викладали лекції за написаним, він вважав, що не можна вимагати від студентів того, чим сам не володієш [19, 217], тому читав все напам'ять, навіть тоді, коли цитував повні тексти з літописів. Дослідивши мемуарний твір К. Юнге, можна відзначити, що він розкриває деякі педагогічні погляди М. Костомарова, підтверджує раніше виявлені факти його життя.

Мемуари сучасників, присвячені М. Костомарову, у своїй сукупності є важливим джерелом відтворення наукової, історико-педагогічної біографії вченого, зокрема своєрідності педагогічної і викладацької діяльності Миколи Івановича. Вони допомагають краще осягнути світоглядні, наукові і педагогічні ідеї М. Костомарова, виокремити його педагогічну позицію, розкрити науковий і педагогічний талант. На основі аналізу згаданих мемуарів, зіставлення їх з уже відомими джерелами, можна стверджувати, що М. Костомаров мав непересічний педагогічний талант викладача, був чудовим лектором, вміло користувався словом. Лекції вченого вирізнялися глибокою науковістю, матеріал викладався у логічній послідовності, підкріплювався конкретними фактами і подіями з літописів та інших документів. Одним з пріоритетних принципів вченого-педагога була вимога постійного підвищення якості освіти, втілення принципів гуманізму, турбота про розповсюдження освіти серед простого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барсуков Н.П. Воспоминания о Н.И. Костомарове и А.Н. Майкове. – СПб., 1898. – 31 с.
2. Белозерская Н.А. Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг. // Русская старина. – 1886. – № 3. – С. 609-636.
3. Белозерская Н.А. Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг. // Русская старина. – 1886. – № 5. – С. 327-338.
4. Белозерская Н.А. Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг. // Русская старина. – 1886. – № 6. – С. 615-654.
5. Беренштам В.Л. Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219-237.
6. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 34-62.
7. Ге М.М. Киевская первая гимназия в сороковых годах // Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. – СПб., 1895. – С. 52-65.
8. Дічек Н.П. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 15-19.
9. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. Замлинский В.А.; Примеч. Бутича И.Л. – 2-е изд. – К.: Либідь, 1990. – 735 с.
10. Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. –

1885. – № 13. – С. 63-75.

11. Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. 1875-1885 // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 637-662.
12. Наєнко М. Мемуари як історія сучасника // Дивослово. – 2003. – № 11. – С. 17-19.
13. Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – Київ: Вища школа, 2005. – 144 с.
14. Подорожний Н. Из памятной книжки (Воспоминание о Н.И. Костомарове) // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 20-33.
15. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – Київ: Наукова думка, 2001. – 912 с.
16. Смолій В.А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.
17. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – Київ: А.П.Н., 2003. – С. 16-25.
18. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – Київ: А.П.Н., 2003. – С. 47-66.
19. Юнге Е.Ф. Воспоминания (1843-1863). – М.: СФИНКС, Б.г.
20. Яновський К.П. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXII. – Спр. 441. – 4 арк.